

SPIONENE BLANT OSS

*Vi menn 6/3-84
(1984-10)*

Private overvåkingsgrupper går inn i E-tjenesten i 1947 — det perfekte eksempel på «hertuginnens omfavnelse»

104770

KRIGEN SOM ALDRI TOK SLUTT

I mai 1945 var Nazi-Tyskland beseiret. Fra London kom regjeringen *Nygaardsvold* med et hemmelig etterretningsapparat, bygd opp i fem harde krigsår. Offiserene og agentene knyttet til Forsvarets Overkommando Avdeling II ble grunnlaget for den moderne, tredelte virksomhet: De fleste ble i den militære etterretningstjenesten. Noen gikk inn i Sikkerhetstjenesten, skilt ut i egen stab i 1965. Andre forsvant til det sivile Overvåkingspolitiet. Men selve etterkrigstiden startet ikke før et privat initiativ tvang Arbeiderpartiets ledende menn i de hemmelige tjenester til å ta stilling til, og identifisere, *nye* fiender etter Tysklands fall: Den venstreradikale opposisjonen i Norge og den aggressive sovjet-kommunismen *utenfor* Norge. Dette skjedde i 1947, to år før den vestlige forankring ble stadfestet ved Norges tilslutning til NATO.

Det er møte i Kråkerøy Arbeiderparti i Østfold 29. februar 1948. Statsminister Einar Gerhardsen taler med voldsom kraft mot kommunistkuppet i Tsjekkoslovakia en uke tidligere. Det søker i tilhørerne da den nye, sosialdemokratiske landsfader brått trekker paralleller fra Praha til Oslo:

«Det som kan true det norske folks frihet og demokrati, det er den fare som Norges Kommunistiske Parti til enhver tid representerer. Den viktigste oppgaven for Norges selvstendighet, for demokratiet og for rettssikkerheten, er å redusere kommunistpartiets innflytelse mest mulig.»

Angrepet på kommunistene vinner gjenklang i opinionen i 1948, Sovjet-angstens første, iskalde vinter.

I et lite kontor i Rådhusgata i Oslo, der Forsvarets Overkommando Avdeling II (Etter-

Bare to og et halvt år tidligere hadde Nazi-Tysklands kapitulasjon vært et faktum. På portstolper og husvegger ble plakater klistret opp: «Vår kamp er kronet med seier. Norge er atter fritt . . .» Fredsjubelen ville ikke ta slutt. Fem år med krig slo ut i en folkefest som kom til å vare i mange måneder.

Som Yngvar Ustvedt har skrevet i «Den varme freden, den kalde krigen»:

«Etterhvert ble Karl Johan forvandlet til et bølgende folkehav . . . Blendingsgardiner ble revet av trikkene og brent. Plakater og propagandasøyler ble kastet på bålet . . . Gatelysene ble tent. Det var lys overalt — frihetens symbol etter fem års mørke . . .»

Fredssommerens uskyld kom sterkest til uttrykk i de politiske partienes fellespro-

på 47 000 mann, den del av det hemmelige Norge som sto fram i 1945. Den stanset heller ikke hos general **Andrew Thornes** britiske tropper, som ledet frigjøringen. Nei, den omfavnet også Den røde armé i dyp beundring over de 20 millioner russere som hadde gitt livet i kampen mot Hitler-Tyskland.

Som Arbeiderbladet skrev: «Sovjet-staten er den fremste bærer av den nye tids ideer. Det er slutt på å bruke dette landet som busemann, vi ser annerledes på det enn før . . .»

Men under den festkleddede overflaten ulmet de sosiale og politiske motsetningene like bittert som i mellomkrigsårene. Borgerskapet så med voksende uro på arbeiderbevegelsens politiske etterkrigsgevinster: Ved valgene i oktober 1945 fikk Arbeiderpartiet 41 prosent av stem-

Theodor Platou, eieren av Frydenlunds Bryggeri i Oslo, var medlem av Jens Liens fem-mannsutvalg.

Norsk Philips-direktøren Rolf Riise, Milorg-leder under krigen, ble også med i organiseringen av det private overvåkings-politi.

Forsikringsdirektør Hans Ringvold var med i Jens Liens fem-mannsutvalg, som med etterretningssjef Evangs velsignelse organiserte den private overvåkingen.

retnings- og Sikkerhetstjenesten) holder til, vekker Gerhardsens ord særlig tilfredshet. Gledestrålende kommer den nye etterretningssjefen, major **Vilhelm Anders Wexelsson Evang**, løpende inn til sine underordnede med avisrefe-

ratet i neven:

— Nå har vi fullmakt fra høyeste hold!

◀ **Jens Lien**, senere president i Norges Automobilforbund, ble kalt inn til **Asbjørn Bryhn** og **Vilhelm Evang** senhøstes 1947, som representant for den hemmelige organisasjonen.

gram: «I norske sinn er det skapt et fellesskap som ingen voldsomakt kunne oppløse. Det var ingen som spurte hvilket parti en tilhørte eller om en var fattig eller rik . . . Det skal være vår takk til dem som falt i kampen at vi gjør diktaturets og brutalitetens nederlag til demokratiets og samarbeidets triumf. Sammen vant vi krigen — sammen skal vi vinne freden . . .»

Det var ikke måte på svulmende retorikk om «det nye Norge» som skulle vokse fram av krigsruinene. Sosialdemokratene og kommunistene forhandlet om samling i et nytt arbeiderparti. Frihetsgleden stanset ikke hos Milorgs hær

mene og rent flertall i Stortinget med 76 representanter. Kommunistene fikk 176 000 stemmer og 11 representanter. Skulle man ta programformuleringene alvorlig, sto Norge nær en sosialistisk revolusjon.

Særlig i ett konservativt miljø ble utviklingen sett på med bitterhet. Blant offiserer og forretningsmenn som ville holde regjeringen **Nygaardsvold** og Arbeiderpartiet ansvarlig for manglende beredskap 9. april 1940. I krigsårene hadde de skumlet om et oppgjør med Forsvarets fiender. Enkelte hadde åpent gått inn for et militærdiktatur. Nå så de Arbeiderpartiets

Tekst: Alf R. Jacobsen. Foto: NTB, NPS-AP og Norsk A/S Philips

SPIONENE BLANT OSS

tidligere riddere av «det brukne gevær» seile fram på seiersrusen.

Ennå i 1945 og 1946 ble motsetningene holdt nede av frihetsgleden og sluttoppgjøret med den felles fienden — nazistene.

Det gjorde også at den nye etterretnings- og sikkerhetstjenesten — gjenreist av Arbeiderpartiets eksil-regjering i London fra 1. januar 1941 — befant seg i en oppgaveløs mellomperiode. Forsvarets Overkommandos Avdeling II, under oberst *Alfred Ragnvald Roscher Lund*, hadde stillferdig flyttet med frigjøringshæren til Oslo

fra London i mai 1945. Men den ytre fienden — Nazi-Tyskland — var knust, og skapte ikke lenger noe behov for et høyeffektivt, hemmelig etterretningsvesen. Den offensive tjenesten kunne derfor bygges ned.

I stedet ble E-tjenestens offiserer, utdannet av britenes Secret Service, brukt i oppgjøret mot den indre fienden, de norske nazistene. Over 93 000 av dem ble etterforsket, 46 000 ble dømt etter krigen. Men hovedoppgaven i landssvik-oppgjøret tilhørte politiet og var en sivil oppgave.

Selv om administrasjonen av de 360 000 tyske

soldatene som sto i Norge en tid krevde store ressurser, var den militære E-tjenesten i et vakuum: Den ytre fienden, som hadde skapt behovet for en hemmelig tjeneste, var beseiret. Hvem skulle E-tjenesten konsentrere seg om i «det nye Norge», angivelig blottet for indre og ytre trusler? Meget snart skulle svaret gi seg selv, stimulert av den politiske utviklingen nasjonalt og internasjonalt.

Men det store initiativet skulle ikke komme fra de hemmelige tjenester, der Roscher

Einar Gerhardsen, her sammen med Trygve Lie (venstre), gikk etter krigen voldsomt til angrep på kommunistene, og advarte mot å gi kommunistpartiet for mye makt og innflytelse.

Lund til mange offiserers forbitrelse hadde utpekt Vilhelm Evang som sin etterfølger.

Evang var ytterst begavet. Han hadde avansert til seksjonssjef i sikkerhetstjenesten i London, han var tilhenger av Arbeiderpartiet. Men han hadde en fortid som i manges øyne diskvalifiserte ham til lederjobben i E-tjenesten: Mannen var ekskommunist, en sentral skikkelse i mellomkrigstidens radikale studentpolitikk. Han var medlem av Mot Dag, der de fleste av «samfunnets farlige fiender» hadde vært organisert til 1936. Ville ikke en slik mann innerst inne ha sin lojalitet andre steder — for eksempel i Moskva? spurte kritikerne.

Nei, initiativet til den nye bevegelsen, som skulle sette fart i de hemmelige tjenester etter fredsslutningen, kom fra motsatt hold. Det kom fra de kretser som sterkest hadde kritisert DNA-regjeringen for unnfallenhet i forsvarspolitikken før 1940.

En mann som var med sier til Vi Menn:

— Jeg kan ikke uten videre være med på at initiativet sprang ut av et reaksjonært miljø. Det var heller frykten for ny krig som drev oss. De fleste hadde opplevd hva den manglende beredskap 9. april 1940 hadde ført til. Mange av oss hadde stått fremst i motstandskampen. Vi hadde sverget på at ingen skulle få ta oss på senga, slik tyskerne gjorde det.

Likevel hadde vi lojalt oppløst Milorg, XU og de mange andre gruppene som var trenet under krigen. Men hva opplevde vi allerede høsten 1945? Jo, beslaglagte tyske våpen i tonnevis ble senket i havet! Skulle forsåret bygges ned? Hadde vi ikke lært noe av krigen? Vi var først og fremst patrioter, som så med uro på samfunnsutviklingen straks den umiddelbare fredsrusen hadde lagt seg.

Internasjonalt begynte faresignalene å melde seg utover i 1946. Sovjet hadde, som *Stalin*, *Roosevelt* og *Churchill* var blitt enige om på Jalta, satt seg fast i Øst-Europa. Nasjon etter nasjon — Polen, Romania, Bulgaria — ble langsomt til sovjet-kommunistiske vasallstater.

Mellom de tidligere allierte ble tonen stadig mer hatefull. Som *Truman* skrev i 1945: «Hvis ikke Russland blir stilt overfor en jernneve og et kraftig språk, er en ny krig på vei. De forstår bare ett språk: Hvor mange divisjoner har du?»

I Norge og andre vest-europeiske land bredte krigsfrykten seg, drevet fram av den gryende stormaktskonflikten. Det førte i 1947 til hektisk møtevirksomhet, en skjult del av norsk etterkrigshistorie, som første gang ble avslørt av redaktør *Chr. Christensen* i boken «Det hemmelige Norge».

En av dem som var med sier:

— Vi fryktet ærlig og redelig en ny krig mellom Vesten og Sovjet. Vi tok et patriotisk initiativ for å være bedre forberedt enn vi hadde vært 9. april 1940.

Det var i Oslo Militære Samfund den samlet seg, den 150 år gamle officersorganisasjonen som i 1947 hadde oberst *Oswald Nordlie* som formann.

Møtene, som ikke er omtalt i Samfundets offisielle protokoller, ble innkalt av oberstløytnant *Halfdan Haneborg Hansen*. Han hadde vært en av Milorgs initiativtakere og hadde

senere under krigen tjenestegjort som assisterende militærattaché i London. Med seg hadde Haneborg Hansen en mer kontroversiell skikkelse, redaktøren i pressebyrået Central News, *Finn Duchesne Vauvert*, forfatter av spionromaner og selvbestalt etterretningsagent i 30-årene.

Møtene samlet 150 av «Norges beste menn», som redaktør Christensen sier. Det var hovedsakelig offiserer og forretningsmenn med sterkt konservative holdninger, og med felles bakgrunn i Milorg og andre motstandsorganisasjoner.

Daværende forsvarsminister Jens Christian Hauge. Var det Hauge som ga Evang klarsignal til å godkjenne det private overvåkingspoliti?

Missiliten til Arbeiderpartiet, frykten for en ny krig og et kommunistisk kupp i Norge — støttet av Sovjet, fant i Oslo Militære Samfund et handlekraftig uttrykk: Her gjaldt det å være forberedt. Kommunistene og andre upålitelige elementer måtte settes under overvåking! Det var ikke vanskelig å komme til enighet: En privat, topphemmelig, politisk overvåkingstjeneste skulle organiseres, finansiert av næringslivet.

Men etterretningstjenesten hadde — selv den gangen — lange ører. Kort etter at beslutningen var tatt, fikk etterretningssjef Vilhelm Evang tips om hva som var i ferd med å skje. Det var en av initiativtakerne, eieren av Frydenlunds Bryggeri, *Theodor Platou*, som hadde vært uforsiktig med munnen.

For Evang må opplysningene ha vært meget foruroligende. For det første må han ha vært fullstendig klar over at den hemmelige organisasjonen var ulovlig. I en rettsstat kan ingen — selv i patriotismens navn — overta politiets oppgaver. For det andre må han ha følt sin egen — og

Arbeiderpartiets — situasjon vanskelig. Som tidligere revolusjonær kommunist hadde han trolig i 30-årene stått høyt på Overvåkingspolitets liste over potensielle statsfiender.

Det er god grunn til å anta at både Evang og en rekke andre av Arbeiderpartiets støttespillere, var blant de 15 000 navn på listene som politimester *Kristian Welhaven* brente sommeren 1940.

Riktignok var Evang blitt militær etterretningssjef, Arbeiderpartiet satt med regjermakten, og en annen motdagist — justisminister *O.C. Gundersen*, hadde noen måneder tidligere i 1947 undertegnet instruks for etterkrigstidens første Overvåkingspoliti under *Asbjørn Bryhn*. Nå hadde Evang og DNAs gamle erkefiender på ny stukket hodet fram: De var i ferd med å kartlegge og overvåke «indre fiender» rundt om på arbeidsplassene.

Hvordan skulle ekskommunisten Evang stille seg til dette?

Bare Theodor Platous navn burde være nok til å få Evang til å hoppe i sjefsstolen. Platou var en av Norges rikeste menn med sentral innflytelse i næringslivet. Han hadde spilt en ledende rolle i finansieringen av norsk motstandsbevegelse under krigen. Dessuten hadde han — over 50 år gammel — meldt seg som frivillig til Brigaden i Skottland og gjennomgått sammen treningsprogram som de andre menige! Men først og fremst ble han i DNA-kretser husket som en av regjeringen Nygaardsvolds skarpeste kritikere under krigen.

«Gruppen (der Platou var en ledende skikkelse) kritiserer Regjeringen og driver en politikk som synes å gå i retning av militærdiktatur,» hadde det stått i en rapport til London-regjeringen i 1941.

Etter å ha holdt seg i ro i to år etter tyskernes kapitulasjon, var Platou igjen med i hemmelig virksomhet: Var det fortsatt et oppgjør med Arbeiderpartiet som sto på programmet?

Slike tanker må Vilhelm Evang — kanskje i samråd med forsvarsminister *Jens Christian Hauge*, den mektige Milorg-sjefen, ha gjort seg. Det førte iallfall til at Evang, sammen med overvåkingssjef *Asbjørn Bryhn*, senhøstes 1947 innkalte en representant for den hemmelige organisasjonen på teppet.

Av de 150 som sto bak initiativet, var *Jens Lien* — arving til Fortuna Mekaniske Verksteder, senere president i Norges Automobilforbund, plukket ut til oppgjøret med Evang og Bryhn.

Men han hadde ingenting å frykte. Riktignok beklaget de to seg over det som var i ferd med å skje. Men hverken Evang eller Bryhn slo ned på «det private overvåkingspoliti» med hard hånd — slik de konstitusjonelt sett var pålagt.

Tvert imot, den hemmelige organisasjonen ble hilst velkommen som en ny del av det hemmelige Norge, ukjent for de fleste politikere, klart i strid med Grunnlovens paragraf 25, som forbyr økning «av Rigets krigsmakt» uten Stortingets godkjennelse.

Det er grunn til å dvele ved Evangs velsignelse av den hemmelige organisasjonen. Ikke bare unnlot han å forby den slags illegal virksomhet. Han gjorde organisasjonen til sin egen, og med

SPIONENE BLANT OSS

redaktør Christensens ord, et hemmelig våpen i kampen mot den venstreradikale opposisjonen, finansiert av næringslivet, ved siden av den offisielle E-tjenestens hemmelige budsjett, under Evangs direkte kontroll.

Alene kunne ikke Evang ha våget å gjøre det. Han må ha hatt politisk klarsignal fra Arbeiderpartiet, fra forsvarsminister Hauge, sekretær *Håkon Lie* eller andre.

Godkjennelsen av det private overvåkingspolitiet var i alle fall et mesterlig taktisk trekk, som markerer et skille for de hemmelige tjenester — og Arbeiderpartiet — etter krigen. Det var det perfekte eksempel på hva historikere har kalt «hertuginnens omfavelse», det store fellesskapet mellom sosialdemokratiet og næringslivets interesser.

Etter Evangs knefall skjøt den hemmelige organisasjonen fart. Direktør Jens Lien fikk med seg et fem-mannsutvalg: Høyesterettsadvokat *Carsten Lütken*, Norsk Philips-direktøren *Rolf Riise* — begge Milorg-ledere fra Oslo, aluminiumsdirektøren *Aksel Taranger*, bryggerieren *Theodor Platou* — som ble gruppens «finansminister», og forsikringsdirektør *Hans Ringvold*.

Et sentralt kartotek ble lagt opp på advokat Lütkens kontor i Oslo med register over landets 830 bedrifter. Siden startet arbeidet med å skaffe kontakter på hver enkelt bedrift for registrering av kommunister og andre upålitelige elementer.

En rekke fremtredende menn i toppstillinger, og med bakgrunn i motstandsarbeidet, ble spurt og sa ja til å bli distriktssjefer: I Moss gjaldt det banksjefene *Wilhelm Scheel* (Moss Sparebank) og *Carsten Scheel* (Moss og Oplands Bank). I Oslo gjaldt det blant andre jernverksdirektøren *Dagfin Efjestad*. I Stavanger var det Arbeidsgiverforeningens direktør *Trygve Kleppe* og skipsreder *Helge Myhre*. I Bergen direktør *Ivar Lund* i firmaet *Berstad*, pluss en rekke andre over hele landet.

I dag er få villige til å snakke om arbeidet som ble gjort.

Som en sier: — Det er så lenge siden. Situasjonen var så annerledes i 1947. I dag vil ingen forstå.

En annen sier: — Vi frykter naiviteten. Vi hadde opplevd hva som kunne skje. Vi måtte være forberedt. Derfor sa vi ja, straks vi ble spurt.

— Men ble det avdekket noen systematisk femtekolonne-virksomhet i norske bedrifter fra kommunistenes side?

— Nei, ikke i mitt distrikt. Men vi visste ikke at de drev på. Noen av dem gjorde det sikkert av misforstått takknemlighet mot pakket i Moskva. Det er lett å si i dag at vi var noen dompaper. Det var vi ikke.

For utenforstående er det umulig å si hvor langt den private overvåkingen på politisk grunnlag ble drevet. Trolig eksisterte den i en eller annen form i et samarbeid mellom næringslivet, fagbevegelsen, Arbeiderpartiet og Overvåkingspolitiet til langt ut i 60-årene.

Næringslivets «beste menn» var tidlig ute med 1947-initiativet. Kommunistkuppet i Tsjekkoslovakia og Gerhardsens Kråkerøy-tale kom ikke før vinteren 1948. Det ga «politisk klarsignal fra

Asbjørn Bryhn var leder for etterkrigstidens første Overvåkingspolitiet, og «godkjente» dessuten at det ble drevet privat overvåking av «indre fiender».

Vilhelm Anders Wexelsson Evang, etterretningssjef i etterkrigstiden, velsignet Jens Liens hemmelige organisasjon høsten 1947.

høyeste hold» for klappjakten på venstreoppsjonen — og markerte et viktig steg på veien til NATO-medlemskap i 1949.

Tilslutningen til Vestblokken fjernet E-tjenestens vakuum. Den hadde — fire år etter Hitler-Tysklands kapitulasjon — fått en ny, yfiende å konsentrere seg om: Sovjetunionen.

Korea-krigen i 1950 ga nye omdreiningerskruen. De totale hemmelige tjenester tilført hundrevis av nye stillinger, det ble satt i oppbyggingen av et avansert nett av lyttestasjoner fra Vadsø i nord til Jessheim i sør, økonomisk støtte av våre vestlige allierte.

Men fortsatt var E-tjenesten delt i to: i offisiell del, godkjent av Stortinget, som med midler — fra elektronisk avlytting av sovjetiske radiokommunikasjoner til spioner forkledd som norske sjømenn — drev etterretningsvirksomhet rett mot trusselen fra øst, i samarbeid med amerikanske CIA og britenes MI 6, Sec Intelligence Service.

Den uoffisielle delen, som startet i 1947 som ren overvåkingstjeneste på politisk grunnlag, forandret karakter rundt 1950. Listene over «indre fiender» ble overlatt Overvåkingspolitiet og dannet antakelig et av grunnlagene i arkivet, som i 70-årene inneholdt titusener navn.

De frivillige gruppene fikk i stedet militære oppgaver: I tilfelle krig og ny okkupasjon av Norge skulle ett hemmelig nett drive spionasje bak fiendens linjer, et annet skulle drive sabotasje, et tredje skulle operere fluktrute ut av okkupert område. De private overvåkingsnettene var gjort om til *stay behind*-grupper, militær beredskap for aktiv motstand i sovjetisk okkupasjon, nøyaktig hva landet hadde manglet den 9. april 1940.

Stay behind-gruppene er en selvsagt del av moderne forsvar, som ikke vil gjøre feil fra 1940 om igjen. Det er ikke eksistensen av slike grupper som er interessant, men den politiske forhistorien: Hvordan det statsbærende partiet i Vilhelm Evangs skikkelse — tok opp og brukte den ukjente og illegale del av det hemmelige Norge, som næringslivets interesser hadde initiativet til og finansiert.

Det sies at Jens Liens fem-mannsgruppe fikk tillit til oberst Evang.

Men ekteskapet mellom sosialdemokratiet og de hemmelige tjenester ble ikke spesielt lykkelig.

Riktignok hadde DNA og Vilhelm Evang sitt «samfunnsansvar», da den private overvåkingen ble oppmunnet til å fortsette.

Hos de mest mistenksomme var det like alltid en indre tvil: Var Arbeiderpartiets kadd de hemmelige tjenester til å stole på?

Det er denne mistilliten som på mange vis har særpregat «det hemmelige Norge» etter krigen.

DNA's tillitsmenn er i disse dager svært opptatt med å legge avstand mellom partiet og de spion-siktede byråsjef *Arne Treholt*. De springer blant annet ut av den gamle spenning i forholdet til de hemmelige tjenester, spenning som ingen hestehandel helt har kunnet dempe.

NESTE UKE:
Slik arbeider KGB.